

# TEKNOLOJİ GELİŞTİREN İNSANDAN TEKNOLOJİNİN GELİŞTİRDİĞİ İNSANA

## -GENETİK MÜDAHALE İLE İNSAN GELİŞTİRMEYE ETİK VE FIKHÎ BAKIŞ-\*

### FROM HUMAN DEVELOPING TECHNOLOGY TO HUMAN ENHANCED BY TECHNOLOGY -ETHICAL AND FIQH PERSPECTIVE ON HUMAN ENHANCEMENT WITH GENETIC INTERVENTION-

Geliş Tarihi: 29.07.2022 Kabul Tarihi: 05.09.2022

✉ ÜLFET GÖRGÜLÜ

PROF. DR.

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0003-1056-825X

ulfet.gorgulu@hbv.edu.tr

## Öz

İnsanoğlu yeryüzü hikâyesinin başladığı günden itibaren varlığını sürdürebilmek ve hayatını kolaylaştırmak üzere tabiata müdahale ile çeşitli aletler üretmiş, böylece modern teknolojinin ilk temellerini atmıştır. Kadim insanlık tarihinin çivi, tekerlek gibi en ilkel araçlarından günümüzün bilgisayar ve yapay zekâ sistemlerine uzanan bu süreçte sayısız icat gerçekleştirilmiş, teknolojiye akıl almaz gelişime tanık olunmuştur. Öyle ki günümüzde ileri düzey gen teknolojileri ile insanın fiziksel ve mental olarak geliştirilmesi mümkün hale gelmiştir. Mesele, insanın hastalanmasını önleyici girişimlerde bulunma, maruz kalınan hastalıkları tedavi ederek daha sağlıklı ve müreffeh bir hayat yaşamayı gerçekleştirme gibi masum görünen amaçların çok ötesine geçip yeryüzünde ölümsüzlük arayışı ve sonsuz bir yaşam beklentisine dönüşmüş haldedir. CRISPR-Cas9 benzeri gen düzenleme teknikleriyle insan DNA'sına kolaylıkla müdahale edilebilir olması ahlâkî, felsefî, hukukî olduğu kadar fikhî açıdan da ele alınmayı gerektiren çok yönlü ve karmaşık sorunları beraberinde getirmiştir. Bu çalışma özellikle gen düzenleme teknolojisinin geliştirme amaçlı kullanımına odaklanmış, konuyu fikhî perspektiften değerlendirmeyi hedeflemiştir. Önce konuyla ilgili etik tartışmalara temas edilmiş, ardından fikhî ekseninde bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Biyoteknoloji, Genetik Müdahale, CRISPR-Cas9, İnsan Geliştirme, Tasarım Bebek, Fıkıh, Etik.

## ABSTRACT

Since the beginning of the human journey, human beings have produced various tools to survive and facilitate life which has laid the foundation of modern technology. From the most primitive tools of ancient human history like nails and wheels to today's computers and artificial intelligence systems, the world has witnessed countless inventions and immense development in technology. In fact, it has become possible to enhance humans mentally and physically thanks to advanced gene technologies. The issue has gone far beyond seemingly innocent aims of preventing or curing diseases to ensure a healthier and prosperous life. It has turned into a search for immortality on earth and endless life expectancy. The fact that DNA can easily be interfered with through gene editing techniques such as CRISPR-Cas9 has brought along multifaceted and complex problems that need to be examined not only from a legal, philosophical, and moral perspective but also from Islamic law (fiqh) perspective too. This study focuses primarily on using gene editing technology for enhancement purposes and aims to evaluate the issue from a fiqh perspective. First, it puts forward the ethical discussions on the subject. Then it examines the topic on the axis of Islamic law.

**Keywords:** Bio Technology, Genetic Intervention, CRISPR-Cas9, Human Enhancement, Designer Baby, Fiqh, Ethics.

## SUMMARY

Since ancient times of history, humankind has made countless discoveries and technological innovations, from the most primitive tools to latest computer and artificial intelligence systems. Today however, they face a threat for becoming the objects of gene technologies they have developed. The CRISPR-Cas9 genome editing method has paved the way for making desired changes to human genes. The treatment of genetic diseases is shown as the primary goal of genome intervention. However, it is also possible to use the CRISPR-Cas9 gene editing technique for development purposes to advance the physical and cognitive capacity of human embryos. By human enhancement is meant “making people live longer and better lives than usual”. The news of the birth of twin girls in China in 2018 who were immunized against HIV through CRISPR-Cas9 sparked ethical debates on human enhancement. This study focuses primarily on using gene editing technology for enhancement purposes and aims to evaluate the issue from a fiqh perspective. First, it puts forward the ethical discussions on the subject. Then it examines the topic on the axis of Islamic law.

While some bioethicists oppose genome editing technologies and genetic enhancement, others express positive approach and even take a defensive position. According to transhumanist thinkers who back genetic enhancement, intervening in genes may prevent the transmission of genetic mutations to future generations. Thus, they claim that genetic enhancement is a moral duty toward future generations. According to genetic enhancement advocates, opposing it violates parental autonomy and human dignity in terms of the right to have healthy and well-developed children.

However, the genetic intervention includes possible harms. It is possible to truncate the untargeted genes with the gene editing tools that may cause undesirable results. As a matter of fact, off-target effects have been detected in most of the experiments on human embryos. Moreover, since the embryo is not in a position to decide on its future, some see genetic intervention as a moral issue. Genetic enhancement is also criticized on the grounds that it may reinforce the negative perspective of the disadvantaged people in society and deepen discrimination against them.

When we look at the subject in terms of Fiqh, Islamic Law perspective, first, it is necessary to focus on the human understanding of Islam. In the Qur'an and Sunnah, a human is not just a biological creature that breathes, eats, moves, speaks, or reproduces. Beyond all, human has spiritual and metaphysical characteristics such as mind, comprehension, willpower, and proclaim given by Allah. Therefore, they are legally and religiously responsible for the consequences of their choices and actions. The following verse, “We have created man in the best form.” (Tîn 95/4) states that human is in an exclusive position compared to other creatures spiritually and physically. A human being, alive or dead, is a respected creature who has a right to privacy against any material or spiritual interference. From the embryo stage, human's right to live and body integrity should be protected against any tortious acts. Therefore, there is an incomparable difference between the positivist-materialist approach, which sees human beings as a collection of cells and the sum of genes and the fiqh perspective that puts humans in a respectable position. The understanding that accepts the human body as a commodity that needs to be repaired embraces genetic advancements through the practices of genetic intervention. However, the human being is much more than the body, genome, and the sum of DNA cells.

In the eyes of Islam, a human is a moral being as a whole with their physical, mental and genetic characteristics. Genetic features are a part of human nature. As the Qur'an puts it, genetic variations such as color, race and ethnicity are verses (Rum 30/22). Genetic practices for enhancement goals mean changing the essential characteristics of human beings and interfering with their nature.

On the other hand, a significantly high number of people in the world cannot meet basic human needs such as food, drink, shelter, and education. Funding gene editing research for enhancement purposes is not compatible with the principle of universal justice. According to the Islamic perspective, the effort and money spent on genetic advancement studies can be considered a direct waste.

## GİRİŞ

Son yüzyılın en önemli biyoteknolojik gelişmelerinden kabul edilen “İnsan Genom Projesi” ile DNA’nın yapısının ve çalışma biçiminin anlaşıl-maya başlanmasıyla genetik alanda yeni teknolojilerin geliştirilmesinin önü açılmıştır. Genetik mühendisliği, gen/genom düzenleme, genetik modifikasyon gibi isimlerle anılan bu teknolojiler genomda ekleme, çıkarma veya değişiklik yapılmasını mümkün kılmaktadır. Gen teknolojilerinin en gelişmiş olan CRISPR-Cas9<sup>1</sup> genom düzenleme yöntemiyle genler üzerinde istenilen değişiklikler kolay bir şekilde yapılır hale gelmiştir. Söz konusu teknik somatik (vücut) ve germ (üreme/soy) hattı olmak üzere iki ayrı hücre düzeyinde değişiklik yapılabilir. Genoma müdahalenin genetik hastalıkları tedavi (therapy), fiziksel ve zihinsel kapasiteyi geliştirme (enhancement) hatta teknolojik araçlarla insanın biyolojik sınırlarını aşma (alteration) olmak üzere farklı maksatlarla kullanılabilmesi söz konusudur.<sup>2</sup> Böylece tarihin kadim dönemlerinden itibaren en ilkel araçlardan günümüzün bilgisayar ve yapay zekâ sistemlerine sayısız keşif ve teknolojiye imza atan insanoğlu, bugün geliştirdiği teknolojinin nesnesi konumuna dönüşmekle yüz yüzedir.

İnsanı geliştirme (human enhancement) tabirinden bireylerin ve gelecek nesillerin değerini artırma ve mevcut durumdan daha iyi hale getirme uygulamalarının tümünü anlamak mümkündür. Bununla birlikte geliştirme yöntemlerine yaklaşım farklılıklarına göre gelişimin değişik tanımlamalara konu olduğu görülmektedir. Refahı merkeze alan tanımlamaya göre geliştirme ile “insanların daha uzun yaşamalarını ve normalden daha iyi hayat sürmelerini sağlama”<sup>3</sup> kastedilmektedir. Bir başka söyleyişle “beden, zihin

\* Bu çalışma yazarın İnsan Genomuna Müdahale -Etik Tartışmalar, Fıkhi Yaklaşımlar- isimli eserinden yararlanılarak kaleme alınmıştır.

<sup>1</sup> CRISPR alanındaki öncü çalışmaları nedeniyle biyokimyager Jennifer Doudna ve Emmanuelle Charpentier 2020 Nobel kimya ödülünün sahibi olmuşlardır.

<sup>2</sup> Fabrice Jotterand, “Beyond Therapy and Enhancement: The Alternation Of Human Nature”, *NanoEthics* 2/1, Springer, (2008), 18.

<sup>3</sup> Jullian Savulescu, “Genetic Interventions and the Ethics

ve yeteneklerimizi geliştirdiğimiz her türlü faaliyet ve refahımızı arttırmak için yaptığımız şeyler” geliştirme olarak nitelendirilir.<sup>4</sup> Refah merkezli bu yaklaşım, faydacılığı insanları biyolojik olarak geliştirmenin temel sebebi olarak görmekte, geliştirme yöntemleriyle yaşam kalitesinin artırılmasının refahı yükselteceğini öne sürmektedir. Konuyu tedavi ile geliştirme arasındaki ayırım ve istatistikî olarak türün normal seviyesi açısından ele alan biyoetikçiler ise insanı geliştirmeyi “kapasitesini türün tipik seviyesinin veya istatistiksel olarak normal işleyiş aralığının üstüne yükseltmek” şeklinde tanımlamaktadır.<sup>5</sup>

Çeşitli ilaçlar kullanılarak insanı fiziksel, bilişsel, mod ve kişilik açısından geliştirme imkânı olduğu gibi<sup>6</sup> genetik müdahale yoluyla da bunun gerçekleştirilmesi mümkün görülmektedir. CRISPR-Cas9 gen düzenleme tekniğinin embriyoda fiziksel ve bilişsel kapasiteyi arttırmak üzere geliştirme amaçlı kullanılması durumunda göz, saç, ten rengi, boy uzunluğu gibi kişisel özellikleri belirlenmiş, üstün zekâlı, güçlü kemiklere ve kaslara sahip, hastalıklara yakalanma riski daha az olan tasarım bebekler (design babies) geliştirme ihtimal dâhilindedir. Genom düzenlemeyle çocukları sadece fiziksel ve bilişsel özellikleri açısından değil duygusal yönden de geliştirmenin imkânı tartışılmaktadır. Bunun mümkün olması durumunda ebeveynler için çocukları adına, merhametten zorbalığa kadar pek çok kişilik özelliği arasında geniş bir tercih seçeneği bulunabilecektir. Çocukları için her şeyin en iyisini layık gören ebeveynlerin genetik geliştirmeye duyarsız kalmayacaklarını tahmin etmek zor olmasa gerektir.<sup>7</sup>

Bilim çevrelerinde bu tekniğin soy hattında kullanılmaması yönündeki uyarılara rağmen, 2018’de Dr. He Jiankui başkanlığında bir ekip tarafından

of Enhancement of Human Beings”, *The Oxford Handbook of Bioethics*, Edit. Bonnie Steinbock (USA: 2009), 517.

<sup>4</sup> Fritz Allhoff vd., “Ethics of Human Enhancement: 25 Questions & Answers”, *Studies in Ethics, Law, and Technology*, 4/1, 3.

<sup>5</sup> Norman Daniels, “Normal Functioning and the Treatment-Enhancement Distinction”, *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 9/3, 309-322.

<sup>6</sup> Detaylı bilgi için bk. Tayyibe Bardakçı-Hakan Ertin, “İnsanı Geliştirme Tartışmalarına Biyoetik Bir Bakış”, *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları* 41 (Mart 2020), 36-38.

<sup>7</sup> Nitekim 1997 yılında ABD’de bir gazete haberi üzerine yaşananlar bu öngörüye doğrular niteliktedir. Gazetelerde “sipariş çocuk” başlığıyla, ebeveynlerin doğacak bebekleri için seçebilecekleri müzik, spor gibi yeteneklerin listesiyle birlikte bir de telefon numarasının bulunduğu bir habere yer verilir. İlgili numaraya kısa sürede 50 bin arama yapılır. Bu ilanın küçük puntuyla yazılmış GATTACA filminin reklamı olduğu ise daha sonra anlaşılır. Bu trajikomik olay insanların tasarım bebek konusunda ne kadar hevesli olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. İnsanların doğal yoldan doğan “değersizler” ile genetik geliştirmeyle doğan “değerliler” olarak iki sınıfa ayrıldığı bir geleceği konu edinen GATTACA filmi ise sistematik genetik ayrımcılığın yol açabileceği toplumsal kâbusu çarpıcı bir biçimde gözler önüne sermektedir.

CRISPR-Cas9 kullanılarak, HIV virüsüne karşı bağışıklığı güçlendirilmiş ikiz kız bebeklerin doğumunun sağlandığı öne sürülmüş,<sup>8</sup> bu durum insanı geliştirmeye ilgili ahlâkî tartışmaların alevlenmesine neden olmuştur. Problemin özünü, böyle bir uygulamanın bir hastalığı tedavi etmek için değil, sağlığın ötesine ulaşmak, fiziksel veya bilişsel kapasiteyi arttırmak, kişiyi normların üzerine çıkarmak için kullanılması oluşturmaktadır.<sup>9</sup> İnsan genomuna kalıtsal müdahale kimilerince en büyük hayalin gerçekleşmesi olarak görülürken, kimi çevreler tarafından ise insanlığın geleceği için büyük bir tehlike ve tehdit olarak yorumlanmaktadır.<sup>10</sup>

İnsan genomuna müdahaleyi ve genetik geliştirmeyi etik yönüyle ele alan makale ve kitap düzeyinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Françoise Baylis, *Altered Inheritance-CRISPR and the Ethics of Human Genome Editing* (London: Harvard University Press, 2019); Fritz Allhoff vd., “Ethics of Human Enhancement: 25 Questions & Answers”, *Studies in Ethics, Law, and Technology*, 4/1, 1-49; Ronald M. Green, *Babies By Design: The Ethics of Genetic Choice* (London: Yale University Press, 2007); Mohammed Ghaly, “Islamic Ethical Perspectives on Human Genome Editing”, *Spring* 35/3, (2019), 45-48; Tayyibe Bardakçı- Hakan Ertin, “İnsanı Geliştirme Tartışmalarına Biyoetik Bir Bakış”, *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları* 41 (Mart 2020), 31-52 isimli çalışmalar burada sadece birkaç örnek olarak zikredilebilir.

Görebildiğimiz kadarıyla ülkemizde genetik müdahaleyle insanın geliştirilmesi meselesini fikhî açıdan konu edinen bir makale yayımlanmamış olması nedeniyle bu çalışma kaleme alınmıştır. Yöntem olarak önce genetik geliştirmeye ilgili etik tartışmalar üzerinde durulacak, daha sonra fikhî perspektiften mevzu değerlendirilmeye çalışılacaktır.

## 1. GENETİK GELİŞTİRMEYE İLİŞKİN ETİK YAKLAŞIMLAR

Genom düzenleme teknolojileri ve genetik geliştirmeye ilgili etik tartışmalarda biyoetikçilerin bir kısmı buna karşı çıkarken, bazıları ise müspet görüş serdetmekte hatta savunma pozisyonuna geçmektedirler. Hangi sebeple olursa olsun soy hattında genetik müdahaleye karşı olanlar genel-

<sup>8</sup> Doudna ve Sternberg, *Gen Düzenlemenin Evrime Hükmeden İnanılmaz Gücü: Yaratılıştaki Çatlak*, 187-191; Henry T. Greely, “CRISPR’ d Babies: Human Germline Genome Editing in the He Jiankui Affair”, *Journal of Law and the Biosciences* 6 (2019), 111-183.

<sup>9</sup> Michael J. Sandel, *The Case Against Perfection: Ethics in the Age of Genetic Engineering* (USA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007), 8.

<sup>10</sup> Bkz. Jennifer A. Doudna-Emmanuelle Charpentier, “The New Frontier of Genome Engineering with CRISPR-Cas9”, *Science* 346/6213 (2014), 1077-86; Jennifer A. Doudna-Samuel H. Sternberg, *Gen Düzenlemenin Evrime Hükmeden İnanılmaz Gücü: Yaratılıştaki Çatlak*, çev. Mehmet Doğan (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018), 11-13.

likle dinî inanca sahip muhafazakâr düşünürlerdir.<sup>11</sup> Yeterli laboratuvar ve klinik araştırmalardan sonra güvenlik ve etkinliği sağlandığında soy hattında genom düzenlemenin tedavi amaçlı kullanımını benimseyen bazı liberal görüş sahipleri de bu teknolojinin geliştirme amaçlı kullanılmasından kaygı duymaktadırlar.<sup>12</sup> Liberaller içinde bir kesim muhtemel kötüye kullanımına dair endişe taşısalar da genetik geliştirmeyi ahlâken kabul edilebilir bulmaktadırlar.<sup>13</sup> Kendilerini transhümanist olarak nitelendiren ve tedavi ile geliştirme arasında bir fark olmadığını düşünenler ise genetik geliştirmeyi ahlâken zorunlu görmektedirler.<sup>14</sup>

Genetik geliştirmeye dair etik ikilemler ve öne sürülen argümanlar özellikle biyomedikal etiğin dört temel prensibi olan zararsızlık, yararlılık, özerkliğe saygı (otonomi) ve adalet ilkeleri<sup>15</sup> etrafında şekillenmektedir. Yararlılık/faydacılık yönünden genetik geliştirmeyi savunan transhümanistler, genlere müdahale ile genetik mutasyonların gelecek nesillere aktarımının önleneyeceğini,<sup>16</sup> dolayısıyla bunu yapmanın bugünün insanların gelecek kuşaklara karşı sorumluluğu olduğunu öne sürmektedirler.<sup>17</sup> Bu düşünürlere göre, fiziksel ve bilişsel yönden sınırlı, kolay hastalanabilen ve nihayet ölen kusurlu bir varlık olan insanı bu kusurlardan arındırmak için hastalıklara dirençli, daha güçlü ve daha zeki yaparak iyileştirmek gerekmektedir. Mümkün olan en iyi çocuğu yaratmanın ahlâkî bir görev olduğunu iddia eden transhümanist anlayış bunun da ötesinde, sakatlanan, yıpranan, yaralanıp ölen bu bedenden tamamıyla kurtulabilmenin yolla-

<sup>11</sup> George J. Annas vd., “Protecting the Endangered Human: Toward an International Treaty Prohibiting Cloning and Inheritable Alterations”, *American Journal of Law and Medicine* 28/2-3 (2002), 151-178.

<sup>12</sup> Doudna-Sternberg, *Gen Düzenlemenin Evrime Hükmeden İnanılmaz Gücü: Yaratılıştaki Çatlak*; Guido de Wert vd., “Responsible Innovation in Human Germline Gene Editing: Background Document to the Recommendations of ESHG and ESHRE”, *European Journal of Human Genetics* 26/4 (2018), 450-470.

<sup>13</sup> Baylis, *Altered Inheritance-CRISPR and the Ethics of Human Genome Editing*, 57; Ronald M. Green, *Babies By Design: The Ethics of Genetic Choice* (London: Yale University Press, 2007), 11.

<sup>14</sup> Christopher Gyngell, vd., “Moral Reasons to Edit The Human Genome: Picking up From The Nuffield Report”, *Journal Medical Ethics* 45 (2019), 514-523; Savulescu, “Genetic Interventions and the Ethics of Enhancement of Human Beings”, 517; John Harris, *Enhancing Evolution: The Ethical Case For Making People Better*, USA: Princeton University Press, 2007.

<sup>15</sup> Bk. Tom L. Beauchamp-James F. Childress, *Biyomedikal Etik Prensipleri*, çev. M. Kemal Temel (İstanbul: BETİM Yayınları, 2017).

<sup>16</sup> Julian J. Koplin vd., “Germline Gene Editing and the Precautionary Principle”, *Bioethics* 34 (2020), (49-59), 50.

<sup>17</sup> Gyngell vd., “Moral Reasons to Edit The Human Genome: Picking up From The Nuffield Report”, 500.

rını aramakta,<sup>18</sup> genetik, nano ve yapay zekâ teknolojileriyle insanın makineleşmesinin ve ölümsüzlüğünün gerçekleşeceği bir dünyanın hayalini kurmaktadır. Transhümanist felsefenin öncü isimlerinden Ray Kurzweill'in "teknolojik değişim hızının, insan yaşamını geri dönülmez biçimde dönüştürecek kadar yüksek olacağı, değişimin etkilerinin de bir o kadar derinleşeceği bir gelecek"<sup>19</sup> olarak tanımladığı "tekillik(singularity)" çağına doğru ilerlerken, genetik geliştirmenin ve insanı makineleştirmenin önünde hiçbir ahlâkî sınır tanınmamaktadır. Öyle ki yine Kurzweill'in ifadesiyle "Biyoteknoloji, genlerinizi gerçekten değiştirebilmeniz için araçları sağlayacak; böylece yalnız teker teker tasarlanmış bebekler değil, tasarlanmış bebek patlamaları da mümkün olacaktır."<sup>20</sup>

Ontolojik varlığı ve sahip olduğu niteliklerle yeryüzünde diğer canlılardan farklı bir yeri ve değeri bulunan insanı, gen teknolojileriyle tasarlanmış bir sürüm haline getirmek insanın varlığı ve anlamı üzerinde nasıl bir etki oluşturacaktır? İnsanın kendisini, teknolojik malzeme satan bir mağazanın raflarında yer alan bir ürün gibi hissetmesi, fiziken geliştirilirken, mekanik bir varlığa indirgenmesi ona yapılabilecek en büyük kötülük değil midir?

Genetik müdahalenin olası zararları aşikâr iken yararlılık prensibinin kapsamının bu derece genişletilmesinin pratik açıdan makul olmadığı, insanları böyle bir yükümlülük altına sokmanın da ahlâken problem teşkil edeceği gerekçesiyle transhümanist anlayışa itiraz edilmiştir.<sup>21</sup> Zira gen düzenleme araçlarıyla hedeflenmemiş genlerin kesilmesi ve istenmeyen etkilere yol açılması muhtemeldir. Nitekim insan embriyoları üzerinde yapılan deneylerin çoğunda hedef dışı etkiler tespit edilmiştir.<sup>22</sup> Ayrıca geliştirmenin her durumda birey için tartışmasız yararlı olacağını iddia etmek ne kadar gerçekçidir? Örneğin güçlü bir hafızaya sahip olmak çoğunlukla yararlı görülse de bunun her zaman ve şartta geçerli olduğu söylenemez.

<sup>18</sup> Bk. James Hughes, *Citizen Cyborg: Why Democratic Societies Must Respond to the Redesigned Human of the Future* (USA: Cambridge Westview Press, 2004); Ray Kurzweill, *İnsanlık 2.0: Tekillığe Doğru Biyolojisini Aşan İnsan*, çev. Mine Şengel (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018); David Le Breton, *Bedene Veda*, çev. Aziz Ufuk Kılıç (İstanbul: Sel Yayınları, 2016).

<sup>19</sup> Kurzweill, *İnsanlık 2.0: Tekillığe Doğru Biyolojisini Aşan İnsan*, 19. Transhümanist hareket mensuplarıyla uzun birlikteliğe ve yapılan mülakatlara dayalı dikkat çekici bir çalışma için bk. Mark O'connell, *Makine Olmak*, çev. Öznur Karakaş (İstanbul: Domingo Yayınları, 2018).

<sup>20</sup> Kurzweill, *İnsanlık 2.0: Tekillığe Doğru Biyolojisini Aşan İnsan*, 305.

<sup>21</sup> Bardakçı ve Ertin, "İnsanı Geliştirme Tartışmalarına Biyoetik Bir Bakış", 47.

<sup>22</sup> Robert Ranisch, "Germline Genome Editing Versus Preimplantation Genetic Diagnosis: Is There a Case in Favour of Germline Interventions?", *Bioethics* 34 (2020), 60; Greely, "CRISPR'd Babies: Human Germline Genome Editing in the He Jiankui Affair", 154.



Zira unutabilmek, yerine göre büyük bir lütuftur. Bundan yoksunluk ise kimi zaman travmatik sonuçlara neden olabilir.<sup>23</sup>

Genetik geliştirme meselesinde kişi özerkliğinin, hem geliştirmeyi savunanlar hem karşı çıkanlar olmak üzere her iki kesimce kullanılan bir argüman olduğu görülmektedir. Geliştirme taraftarlarına göre buna karşı çıkmak sağlıklı ve gelişmiş özellikleri olan çocuklara sahip olma hakkı açısından ebeveyn özerkliğini ve insan onurunu ihlal anlamına gelmektedir.<sup>24</sup> Buna karşılık ebeveyn özerkliği görüşüne karşı çıkan düşünürlerden Habermas ise embriyonun kendi geleceğiyle ilgili karar verebilecek pozisyonda olmamasının ahlâken problem teşkil ettiğini söyleyerek tasarlanmış bebekler üretilme ihtimalini eleştirmektedir.<sup>25</sup> Ona göre genetik tasarım, insanın araçsallaştırılması yanında insan türünün kendi kendisini dönüştürmesinin de yolunu açmak anlamına gelmektedir.<sup>26</sup> Teolog Meilaender de çocukların genetik özelliklerinin ebeveyn tarafından belirlenmesinin onları ilâhî bir hediye olmaktan çıkarıp “yapma” (making) bir ürüne dönüştüreceği, böylece nesneleştirilmiş ve onurlarının zedelenmiş olacağı görüşüyle genetik geliştirmeye karşı çıkmaktadır.<sup>27</sup> Michael Sandel ise genetik geliştirmede asıl problemin ebeveynin ya da tasarım ürünü çocuğun özerkliğinin ihlali olmayıp, ebeveynlerin bebeği tasarlama kibrinde ve doğumun gizemine hâkim olma çabasında yattığını, bunun da insan onuruna tehdit içerdiğini düşünmektedir.<sup>28</sup>

Genetik geliştirme adalet ilkesi açısından da ele alınmakta, toplumda dezavantajlılara yönelik olumsuz bakış açısının pekişmesine, engelli kimselere karşı ayrımcılığın derinleşmesine yol açacağı gerekçesiyle eleştirilmektedir.<sup>29</sup> Örneğin zekâ genleriyle oynanması sonucu, bazı

<sup>23</sup> Jürgen Habermas, *İnsan Doğasının Geleceği*, çev. Kaan H. Ökten (İstanbul: Everest Yayınları, 2003), 133.

<sup>24</sup> *Human Genome Editing: Science, Ethics and Governance*, National Academies of Sciences, Engineering and Medicine (NASEM) (Washington DC: National Academies Press, 2017), 119.

<sup>25</sup> Habermas, *İnsan Doğasının Geleceği*, 71-72, 112.

<sup>26</sup> Habermas, *İnsan Doğasının Geleceği*, 27-39.

<sup>27</sup> Gilbert Meilaender, “Human Dignity: Exploring and Explicating the Council’s Vision”, *Human Dignity and Bioethics: Essays Commissioned by the President’s Council on Bioethics* (Washington DC: 2008), 252-277. [https://bioethicsarchive.georgetown.edu/pcbe/reports/human\\_dignity/chapter11.html](https://bioethicsarchive.georgetown.edu/pcbe/reports/human_dignity/chapter11.html) (Erişim 21 Temmuz 2022)

<sup>28</sup> Sandel, *The Case Against Perfection: Ethics in the Age of Genetic Engineering*, 7-8, 24, 46.

<sup>29</sup> Adam P. Cribbs-Sumeth M. W. Perera, , “Science and Bioethics of CRISPR-Cas9 Gene Editing: An Analysis Towards Separating Facts and Fiction”, *Yale Journal of Biology and Medicine* 90/4 (2017), (625-634), 625-634; Carolyn Brokowski-Mazhar Adli, “CRISPR Ethics: Moral Considerations for Applications of a Powerful Too”, *Journal of Moleküler Biyoloji* 431 (2019), 88-101.

bireylerin entelektüel anlamda diğerlerine göre daha avantajlı konuma gelmesi, bunun da sosyal problemler doğurması muhtemeldir.<sup>30</sup> Buna karşılık genetik geliştirme ile ayrımcılık arasında zorunlu bir bağlantı bulunmadığı, insanların doğuştan bir takım genetik farklılıklara sahip olduğu, doğal kategoride zaten adaletten söz edilemeyeceği görüşünde olan Savulescu, teknolojiye eşit erişim sağlandığında dezavantajlı insanların geliştirilmesinin daha adil olacağını ileri sürmektedir.<sup>31</sup> Aslında genetik geliştirmeye eşit erişimin gerekliliğine yapılan bu vurgu, geliştirmeyle ayrımcılık arasında zorunlu bir bağ olmadığı görüşüyle çelişmektedir. Zira dezavantajlı kesimlerin gen teknolojilerine erişimleri mümkün olmadığı sürece Savulescu'nun bahsettiği adalet gerçekleşmiş olmayacak, aksine zengin ve sağlıklı kimselerin daha güçlü ve iyi olmak için kendilerini geliştirmeleriyle aradaki fark daha açılmış olacaktır.

Genetik geliştirme, insan doğasına müdahale anlamına geldiği için de eleştirilmiş, insan genomunun doğal halinin korunması gereklilik olarak görülmüştür.<sup>32</sup> Doğal olarak büyüyüp gelişenle (born) insan eliyle yapılan (made) arasındaki ayrıma dikkat çeken Habermas genetik yapısı değiştirilmiş çocuğun akranlarıyla eşit doğum imkânını yitireceğini ve başkası tarafından programlanmış olmakla kendine ait bir hayat yaşama şansının elinden alınmış olacağını ifade etmektedir.<sup>33</sup> Genetik geliştirme taraftarları ise insanı diğer canlılardan farklı kılan yönünün genleri değil rasyonelliği, normatif karar verebilme ve sebeplere göre hareket edebilme yetisi olduğunu öne sürmekte, insanı geliştirmenin doğasının da gelişmesi anlamına geleceği iddiasında bulunmaktadır.<sup>34</sup>

İnsan genleri üzerinde geliştirme yapmayı dinî gerekçelerle kabul edilemez bulan kimi düşünürler genetik müdahaleleri “Tanrı'nın rolünü üstlenme” olarak nitelendirmekte,<sup>35</sup> Allah'ın insanları farklı özelliklerle yaratarak evrende bir denge kurduğuna, genetik geliştirmenin bu dengeyi bozacağına dikkat çekmektedirler. Bu görüş mensuplarından Leon Kass'a göre genetik müdahale insanın, kendisini “Tanrı'yı oynayan adam”

<sup>30</sup> Eduardo Rodriguez Yunto, “Ethical Issues in Genome Editing Using Crispr/Cas9 System”, *Journal Clinic Research and Bioethics* 7 (January, 2016), 266.

<sup>31</sup> Savulescu, “Genetic Interventions and the Ethics of Enhancement of Human Beings”, 530.

<sup>32</sup> Nuffield Council on Bioethics, *Naturalness*, 2015. <http://nuffieldbioethics.org/project/naturalness> (erişim 22.07.2022)

<sup>33</sup> Habermas, *İnsan Doğasının Geleceği*, 73-107.

<sup>34</sup> Savulescu, “Genetic Interventions and the Ethics of Enhancement of Human Beings”, 531.

<sup>35</sup> Dana Carroll-R. Alta Charo, “The Societal Opportunities and Challenges of Genome Editing”, *Genome Biology* 16 (2015), 242.

pozisyonuna yerleştirmesi anlamına gelmektedir.<sup>36</sup> Bu argümana ise aşı, sezaryen, cerrahi uygulamalar gibi teknolojilerin de Tanrı'nın yaratmasına ve bebeğin doğasına müdahale olarak yorumlanabileceği, bunlara itiraz edilmediğine göre Tanrı rolü üstlenme gerekçesiyle genetik geliştirmeyi reddetmenin anlamsız olduğu görüşüyle karşı çıkmıştır.<sup>37</sup>

Konuya İslâm teolojisi açısından bakıldığında “Tanrı’yı oynama” gibi bir argümanın kelâmî perspektifte bir karşılığı olmadığını söylemek gerekir. Zira Allah Hâlık/yaratan, insan ise mahlûk/yaratılandır. Ehl-i sünnet anlayışında Allah sadece insanın değil, fiillerinin de yaratıcısıdır. Ancak Allah'ın şer/kötü fiile rızası bulunmamaktadır.<sup>38</sup> İnsan, Allah'ın kendisine lütfettiği irade ve yetenekleri O'nun rızasına uygun olarak kullanmakla sorumludur.

Evrimsel anlayış ise insanın Tanrı tarafından ve bir düzen çerçevesinde yaratılmış olduğu, genetik müdahalelerin gen çeşitliliğini bozacağı argümanına, evrende tasarımın olmadığı, insan ve diğer canlıların rastlantısal olarak ve çevreye göre gerçekleşen doğal seçim ile oluştuğu iddiasıyla itiraz etmektedir. Dolayısıyla evrimciler açısından evrende bir çeşitlilik ve düzenden söz edilemeyeceği gibi kalıtsal genom düzenlemeyle hastalıkların önüne geçilecek, böylece insan daha iyi bir hayat yaşayacak olacaktır.<sup>39</sup>

Evrimsel teoriden hareketle Allah'ın yaratıcılığını reddeden, insanın yeryüzündeki diğer canlılardan farksız olduğunu iddia edip kutsiyetini hiçe sayan, hastalığı tedavi ile genetik geliştirmeyi eşdeğer tutan bu yaklaşımın teolojik perspektiften dikkate değer bir yanı bulunmamaktadır.

Genetik geliştirmeye, geçmişin devlet eliyle gerçekleştirilen öjeni uygulamalarına benzer şekilde<sup>40</sup>, insanlık anlayışını kökten etkileyen ve türlerin hayatta kalmasını tehdit edebilecek bir çeşit yeni öjeniyeye dönüşebileceği<sup>41</sup> argümanı da itiraz edilmektedir. Buna karşılık otoriter öjeniden farklı olarak ebeveynin tercihi doğrultusunda embriyonun genetik özelliklerine müdahaleyle gerçekleştirilecek bu yeni durum “liberal

<sup>36</sup> Leon R. Kass, “Ageless Bodes, Happy Souls: Biotechnology and the Pursuit of Perfection”, *The New Atlantis* 1 (2003), 9-28.

<sup>37</sup> Larry G. Locke, “The Promise of CRISPR for Human Germline Editing and the Perils of Playing God”, *The CRISPR Journal* 3/1 (2020), 27-31.

<sup>38</sup> Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, *el-Fıkhü'l-ekber* (Birleşik Arap Emirlikleri: Mektebetü'l-Furkân, 1999), 33-35; Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Kitâbu'l-Tevhîd*, thk. Fethullah Halîf (Mısır: Dâru'l-Câmiâtü'l-Mısriyye, ts.), 1/ 225.

<sup>39</sup> Savulescu, “Genetic Interventions and the Ethics of Enhancement of Human Beings”, 529-530.

<sup>40</sup> Örnekler için bk. Görgülü, *İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar, Fıkhî Yaklaşımlar*, 76-77.

<sup>41</sup> George J. Annas, “The Mythology of CRISPR”, *Science* 354/6309 (2016), 189.

öjeni” olarak adlandırılmakta<sup>42</sup>, genetik geliştirme taraftarlarına göre genetik müdahalelerin etik ilkelere ve insan haklarına karşı ihlaller içermeyeceği iddia edilmektedir.<sup>43</sup> Bu anlayışa göre ebeveynin, çocuğun sağlıklı gelişimi için beslenmesine özen gösterme, gideceği okulu seçme, özel eğitim aldırma gibi konularda yetkileri bulunuyorsa, genetik özelliklerini belirleme hakları da meşru kabul edilmelidir. Oysa dünyaya gözlerini açtıktan sonra iyi gelişimi adına sağlık, eğitim gibi hususlarda ebeveyninin rehberliği ve yönlendirmesi olsa da kişi, ileriki dönemlerde bireysel tercihleri doğrultusunda hayatına yön verebilir. Ancak genetiğiyle oynanmış bir insan için dönüşü mümkün olmayan bir süreç başlatılmış olacaktır. Dolayısıyla bu iki durumun birbiriyle mukayesesi mantıklı ve tutarlı bir kıyas değildir.

Genetik geliştirme ile ilgili etik tartışmaları bu şekilde özetledikten sonra şimdi konuya fihhi açıdan bakabiliriz.

## 2. FIKHÎ AÇIDAN GENETİK GELİŞTİRME

Genetik geliştirmenin hararetili savunucularının insanı, hastalanabilen, sakatlıkları olan kusurlu ve eksik bir varlık olarak kabul ettiklerini, bu yüzden gen teknolojilerinden yararlanarak insanın normal sınırlarının üstüne taşınmasını, böylece müreffeh bir hayat yaşamasının sağlanmasını ahlâkî bir ödev olarak dayattıkları aktarıldı. Peki, insan gerçekten bu kadar sıradan, evrimcilerin söylemiyle, diğer türlerden farkı olmayan bir canlı mıdır? İnsan hakikatte nedir? Varlık âleminde yeri neresidir? Ontolojik değerini nereden almaktadır? İnsana fıkıh penceresinden baktığımızda nasıl bir varlık görmekteyiz? Genetik geliştirme ile yapılmak istenene, fikhî perspektiften ne söylenebilir?

### 2.1. İnsanı Diğer Varlıklardan Ayıran Hususiyetleri

İnsanın doğumuyla ölümü arasındaki tüm fiillerini kendine konu edinen ve bu fiillerin tâbi olduğu şer’i hükümleri tespit eden ilmî bir disiplin olarak fikhın insan tasavvurunu öncelikle Kitap ve Sünnetin öğretisi şekillendirmektedir. Kur’ân ve Sünnette insan karşımıza, solunum yapan, beslenen, hareket eden, konuşan, üreyip çoğalan biyolojik bir canlı olmanın ötesinde yaratanın kendisine bahşettiği akıl, idrâk, irade, beyan gibi manevî ve metafizik özelliklerle tercihlerinin ve yapıp eylediklerinin sonuçlarından hukukî ve diyanî anlamda sorumlu bir varlık olarak çıkmaktadır. “Biz

<sup>42</sup> Bk. Nicholas Agar, “Liberal Eugenics” *Public Affairs Quarterly* 12/2 (1998), 137-155; Habermas, *İnsan Doğasının Geleceği*, 80-81; Francis Fukuyama, *İnsan Ötesi Geleceğimiz: Biyoteknoloji Devriminin Sonuçları*, çev. Çiğdem Aksoy Fromm (Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2003), 109.

<sup>43</sup> Seppe Segers, Heidi Mertes, “Does Human Genome Editing Reinforce or Violate Human Dignity?”, *Bioethics* 34/1 (2020), 20.

*insanı en güzel biçimde/kıvamda (ahsen-i takvim) yarattık.*"<sup>44</sup> âyeti insanın varlık âleminde ruhî ve fizikî anlamda diğer canlılardan ayrı ve özel bir konumu bulunduğunu ifade etmektedir. Ahsen-i takvîm ile var edilme tefsirlerde, fiziksel olduğu kadar manevî güzellik ve kemale sahip olma; akıl, fehim, temyiz, edep, ilim, beyan gibi niteliklerle yetkinliğe erme şeklinde yorumlanmıştır.<sup>45</sup>

*"Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın üretip yayan Rabbinize itaatsizlikten sakının. Adını anarak birbirinizden dilek ve istekte bulunduğunuz Allah'a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir."*<sup>46</sup> âyetiyle insanlık ailesinin bir nefisten yaratıldığı bildirilirken, *"O yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır. Sonra onun neslini önemsenmeyen bir suyun özünden yaratıp sürdürmüştür. Sonra ona düzgün bir şekil vermiş ve ruhundan ona üflemiş; sizi kulak, göz ve gönüllerle donatmıştır. Ne kadar da az şükrediyorsunuz."*<sup>47</sup> âyetinde ise ilâhî tasarımla şekil verilip yaratılan insanın üflenen ruh ile can bulduğu haber verilmiştir. Âyette ruhun Allah'a izafe edilmesi insanın kıymetini ve varlık hiyerarşisindeki üstün mertebesini ortaya koymaktadır.

Rahmân, insanı yaratmış, ona akletme ve beyan melekesi lütfetmiş böylece varlığı anlama ve anlatma kabiliyeti vermiştir.<sup>48</sup> *"Andolsun biz insanoğluna şan, şeref ve nimetler verdik; onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık."*<sup>49</sup> buyurularak da insanın mükerrem bir varlık olduğuna dikkat çekilmiştir. İnsanın kerem sahibi kılınışını akıl ve idrâk gücüyle ilişkilendiren Fahreddîn Râzî (ö. 606/1210) buna, "Allah'ı bilmenin (marifetullah) nuru akılda tecelli eder, büyüklüğünün (kibriya) ışığı onda parıldar. Akıl, madde ve mana (halk ve emir) âleminin sırlarına erişen, Allah'ın ruhlar ve cisimler âleminde yarattığı varlıkları bilgisiyle olduğu gibi kuşatan bir güçtür.. Bu yüzden insan (nefsi) bu âlemdeki bütün varlıkların en şerefliisidir."<sup>50</sup> sözleriyle açıklık getirmektedir. İslâm

<sup>44</sup> Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2006); et-Tîn 95/4.

<sup>45</sup> Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâselûm (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 10/573; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr/2002), 31/11; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İbrâhim Hafnâvî (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1994), 20/115.

<sup>46</sup> en-Nisâ 4/1.

<sup>47</sup> es-Secde 32/7-9.

<sup>48</sup> *"İnsanı O yarattı, ona anlama ve anlatmayı öğretti."* (er-Rahmân 55/3-4).

<sup>49</sup> el-İsrâ 17/70.

<sup>50</sup> Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/13.

ahlâkçısı Kınalızâde'ye (ö. 979/1572) göre ise insanı diğer varlıklardan farklı kılan yönü özellikle “nutk” yetisine sahip olmasıdır. Kınalızâde bunun sadece, harfleri ve kelimeleri telaffuzdan ibaret olmadığını belirterek nutku akledip anlama, fikredip tedbirde bulunma, övülen ve zemmedilen ahlâkî davranışları ayırt etme gücü olarak açıklamaktadır.<sup>51</sup>

Yaratılıştan getirdiği bu özellik ve meziyetlerle, kuvvet-i âlime ve kuvvet-i âmile vasıflarıyla mümtaz bir varlık olarak insan<sup>52</sup> hem yeryüzündeki diğer varlıklar üzerinde tasarrufta bulunma ayrıcalığına sahip<sup>53</sup> hem ilâhî teklife muhatap kılınmıştır.<sup>54</sup> Fıkıh disiplininde insana, ilâhî teklifin muhatabı “mükellef” varlık olarak bakılır. Bir işi yapma veya yapmama hususunda şer'î hitapla yükümlü tutulan, söz ve davranışlarına hukukî sonuç bağlanan âkil-bâliğ kişiye mükellef denir.<sup>55</sup> Dolayısıyla mükellefiyetin dayanağını, Şâri'in hitabını idrak edip gereğini yerine getirebilecek donanıma sahip olmak teşkil eder. Ruhlar âleminde yapılan ilâhî sözleşmenin<sup>56</sup> gereği diğer canlılardan ayrı olarak her insana doğuştan zimmet vasfı verilmiş, bu vasıfla insan dinî ve hukukî hükümlere muhatap olma ehliyeti kazanmıştır.<sup>57</sup>

## 2.2. İnsanın Dokunulmazlığı ve Korunmuşluğu

Fıkıhın mükerrem ve mükellef insan anlayışının bir yansıması olarak her insanın aynı zamanda “ismet” vasfını haiz olarak dinî ve hukukî yönden korunmuşluk, diğer bir ifadeyle dokunulmazlık hakkı bulunmaktadır. Bu itibarla fıkıh nezdinde insan canlısıyla, ölüsüyle maddî, manevî her türlü müdahaleye karşı dokunulmazlığı olan “muhterem” bir varlıktır. İsmet özelliğinden kaynaklı hurmet, embriyo aşamasından itibaren insanın yaşam hakkını ve beden bütünlüğünü her türlü haksız fiile karşı korumayı içerir.

<sup>51</sup> Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 69, 86.

<sup>52</sup> Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 75; Şah Veliyyullah Dihlevî, *Hüccetullâhî'l-bâliğa*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 1/69.

<sup>53</sup> Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/86; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2001), 15/141.

<sup>54</sup> “Biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yüklendi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok cahildir.” (el-Ahzâb 33/72).

<sup>55</sup> Ebû'l-Vefâ Ali b. Akîl el-Bağdâdî, *el-Vâdih fî usûli'l-fıkh*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 1/68.

<sup>56</sup> “Rabbın Âdemoğullarından -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? ‘Elbette öyle! Tanıklık ederiz’ dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, ‘Bizim bundan haberimiz yoktu’ demeyesiniz.” (el-A'râf 7/172).

<sup>57</sup> Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Usûl* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/332-333; Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, ts.), 4/237.

Pozitivist-materyalist düşüncenin insanı bir hücre yığınınından ve genlerin toplamından ibaret gören yaklaşımıyla fıkıhın, Kur’ân ve Sünnetin öğretilerine dayalı mükellef, mükerrer ve muhterem insan anlayışı mukayese kabul etmez bir farklılık taşır. Fıkıh, insan varlığını minnettar olunacak ilahi bir hediye olarak görerek, onu saygınlığına yaraşır bir mertebeye oturtmaktadır. Bedene, sahip olunan ve onarılması gereken bir meta muamelesini reva gören anlayış ise genetik müdahale ile geliştirme uygulamalarında hiçbir sakınca görmemektedir. Oysa insan varlığı bedenden, genom ve DNA’nın toplamından çok daha fazlasıdır. Günümüz İslâm felsefesi Mutaz Hatîb’in dikkat çektiği üzere nefis, ruh, akıl gibi unsurlar insanın metafizik yönünü teşkil etmekte olup fiziksel yönü ile de etkileşim halindedir. İnsanın bir beden olarak algılanmasıyla bedeni olan kişi/ nefis olarak idrak edilmesi arasında derin fark bulunmaktadır.<sup>58</sup> Dolayısıyla İslâm nezdinde insan beden, ruh ve genetik vasıflarıyla bir bütün olarak ahlâkî bir varlıktır. Fıkıhta insanın herhangi bir uzvu ve cüzünün ticarete, istifadeye konu olması haysiyet ve saygınlığına aykırı kabul edilmiş, bu yüzden caiz görülmemiştir.<sup>59</sup> İnsan genomunun da bedenin bir parçası olarak, zaruri haller dışında aynı şekilde dokunulmazlığı bulunmaktadır. Hastalıkların tedavisi gibi zaruret kapsamına giren durumlarda belli şartlar dâhilinde bedene müdahale caiz kabul edilmiştir.<sup>60</sup> Geliştirme amaçlı müdahalelerin ise zaruret kapsamına girmeyeceği açıktır.

İnsan hayatı ve canı, korunması gereken en üst değerler kategorisinde (zarûriyyât-ı hamse) yer almakta olup<sup>61</sup> bunun bir gereği olarak kişi, sağlığına dikkat etmek ve hastalık durumunda tedavi cihetine gitmekle yükümlü olur. Nitekim “*Tedavi olun. Zira Allah her hastalıkla birlikte şifasını da yaratmıştır.*”<sup>62</sup>; “*Her derdin bir devası vardır. Derdin devasında isabet edilirse Allah Teâlâ’nın izniyle düzelir.*”<sup>63</sup> mealindeki hadisler bu

<sup>58</sup> Mutaz Hatîb, “Mine’l-mukârabeti’l-fikhiyye ile’l-mukârabeti’l-ahlâkiyye: el-İctihâdi’l-muâsıru ve’l-cînûm numûzecen”, *Journal of Islamic Ethics* 3 (2019), 121.

<sup>59</sup> Buhârî, “Libâs”, 83-87; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd el-Kâsânî, *Bedâiu’ş-sanâi’ fi tertîbi’ş-şerâi’* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1986), 5/125, 133, 145; Mansur b. Yûnûs el-Buhûtî, *Keşşâfu’l-kınâ’ an metni’l-iknâ’* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 1/57.

<sup>60</sup> *el-Fetâva’l-Hindîyye* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000), 5/440; Muhyiddîn b. Şeref en-Nevevî, *Kitâbu’l-Mecmû’şerhu’l-Mühezzeb*, thk. Muhammed Necib Mutîî (Cidde: Mektebetü’l-İrşâd, ty.), 3/145.

<sup>61</sup> Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ‘ulmi’l-usûl*, thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfi (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1993), 1/174; Seyfeddîn el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli’l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Affî (Beyrût: el-Mektebetü’l-İslâmî, ts.), 4/160; İbrahim b. Musa eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât fi usûli’l-ahkâm* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, ts.), 2/4; Muhammed Tâhir b. Âşur, *Makâsidü’ş-şerîati’l-İslâmiyye*, thk. Muhammed Tâhir Meysâvî (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1999), 219.

<sup>62</sup> Ebû Dâvûd, “Tıp”, 1; Tirmizî, “Tıp”, 2.

<sup>63</sup> Müslim, “Selâm”, 69.

sorumluluğa dikkat çekmektedir. Ancak genetik geliştirmenin tedaviyle bir ilgisi bulunmayıp insanın fitratına müdahale yönü baskın görünmektedir.

### 2.3. Genetik Geliştirme ve Fitrat İlişkisi

Sözlükte “yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş” anlamlarına gelen “fitrat” varlık türlerinin ilk yaratılıştaki asli tabiatını, dış tesirlerden etkilenmemiş nötr halini ifade için kullanılır. Kur’ân, yaratışta türlere kodladığı bu temel karakteristik yapıya işaretle Allah Teâla’nın bir isminin de “Fâtır” olduğunu bildirir.<sup>64</sup> Kur’ân’da “*Hakka yönelen bir kimse (hanif) olarak bütün varlığıyla dine, Allah’ın insanları üzerinde yarattığı fitrata yönel. Allah’ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bilmezler.*”<sup>65</sup> buyurulduğu gibi Hz. Peygamber de (s.a.s.) her insanın fitrat üzere doğduğunu bildirmektedir.<sup>66</sup> Söz konusu hadisten hareketle tefsirlerde fitratın İslâm<sup>67</sup>, tevhid<sup>68</sup>, Allah’ı bilme yetisiyle yaratılma, selamet ve istikamet<sup>69</sup> gibi anlamlara geldiği belirtilmiştir. Âyette geçen “*Allah’ın yaratmasında hiçbir değişme yoktur.*” ifadesi ise yaratılış özelliklerinin değiştirilmemesi şeklinde yorumlanmıştır.<sup>70</sup> Dolayısıyla insan tabiatının, onu diğer varlıklardan ayıran özgün bir yapısı olup fitratına kodlanmış bu hususiyetin korunması istenmektedir. Nitekim “*Allah şeytanı lânetlemiştir; o da ‘Kullarından belli bir pay alacağım, onları mutlaka saptıracağım, onları boş kuruntulara kaptıracağım, kesinlikle onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını yaracaklar; emredeceğim de Allah’ın yarattığını değiştirecekler’ demiştir. Allah’ı bırakıp da şeytanı dost edinen kimse elbette apaçık bir ziyana düşmüş olur.*”<sup>71</sup> âyetiyle de “Allah’ın yarattığını değiştirme”nin kınandığı görülmektedir. Bununla birlikte Hz. Peygamber’in (s.a.s.) “*Beş şey fitrattandır: Sünnet olmak, etek tıraşı olmak, bıyıkları kısaltmak, turnakları kesmek, koltuk altı kıllarını yolmak.*”<sup>72</sup> ifadelerinden bedene yapılan her

<sup>64</sup> Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beyrût: Dâru Sader, 2004), 11/196-197; Cemâlüddîn b. Abdülber en-Nemerî, *et-Tevhid*, thk. Mustafa b. Ahmed-Muhammed Abdülkebîr (Mağrib: 1387), 18/69; Hayati Hökelekli, “Fitrat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/47-48.

<sup>65</sup> er-Rûm 30/30.

<sup>66</sup> “*Her doğan fitrat üzere doğar. Sonra anne ve babası onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecûsî yapar.*” Buhârî, “Cenâiz”, 79, 80, 93; Müslim, “Kader”, 22-25. Hadis, aile başta olmak üzere çocuğun gelişiminde çevresel etkilerin rolüne de işaret etmektedir.

<sup>67</sup> Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 14/28.

<sup>68</sup> Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 13/121.

<sup>69</sup> Mâtürîdî, *Te’vilât*, 11/176; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 14/30.

<sup>70</sup> Muhammed Ali b. Muhammed Şevkânî, *Fethu’l-kadir* (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2002), 3/376.

<sup>71</sup> en-Nisâ 4/118-119.

<sup>72</sup> Buhârî, “Libâs”, 51, 63, 64; Müslim, “Tahâret”, 49-51, 56.



müdahalenin fitratı bozmak anlamına gelmediği, aksine fitratın daha derin ve metafiziksel bir mana taşıdığı anlaşılmaktadır. Zira hadiste değişimin kendisi bizzat fitrata dâhil edilmiştir. O halde insan bedeni ve sağlığı için faydalı olan müdahalelerin “fitrata dönmek”, zorunlu olmayan, asli yapıyı değiştirmeye yönelik, zarar yönü ağır basan uygulamaların ise “fitrattan dönmek” olarak yorumlanması mümkündür.

Genetik özellikleri de insan fitratının bir parçasıdır ve Kur’ân’ın ifadesiyle renk, ırk, etnik köken gibi genetik çeşitlilikler birer ayettir.<sup>73</sup> Kur’ân aynı zamanda insanın tabiatında zayıflık,<sup>74</sup> acelecilik,<sup>75</sup> nankörlük,<sup>76</sup> sabırsızlık,<sup>77</sup> mala düşkünlük<sup>78</sup> gibi zaafaların bulunduğunu da haber vermektedir. Kimilerince “kişilik” kimilerince de “gen” olarak adlandırılan ve insana biricikliğini kazandıran genetiğine kodlanmış bu bilgidir.<sup>79</sup> Kur’ân’ın ifadesiyle “*Rabbimiz her şeye özüyle ve biçimiyle varlık verendir.*”<sup>80</sup> İnsanın doğası sevgi-nefret, cesaret-korku, tevazu-kibir, hilm-öfke gibi pek çok tezat kişilik özelliklerinin bileşeninden oluşmaktadır. Kötülüğe de iyiliğe de yeteneği olan<sup>81</sup> insanın iyilik yönünün üstün gelmesi genetik geliştirmeye değil, Kur’ân ve Sünnetin rehberliğinde, akliselimin ve vicdanın hâkimiyetiyle gerçekleşecektir. Dolayısıyla geliştirme amaçlı genetik uygulamalar doğrudan insanın asli özelliklerini değiştirme ve fitratına müdahale anlamı taşımaktadır.

Günümüz İslâm hukukçuları içinde Allah’ın yarattığı fitratı değiştirme anlamına geldiği gerekçesiyle genetik geliştirmeyi caiz görmeyenler olduğu gibi<sup>82</sup>, aksi görüşü benimseyenler de bulunmaktadır. Bunların

<sup>73</sup> “O’nun kanıtlarından biri de gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır. Kuşkusuz bunda bilenler için ibretler vardır.” (er-Rûm 30/22).

<sup>74</sup> “Allah yükünüzü hafifletmek ister; çünkü insan zayıf yaratılmıştır.” (en-Nisâ 4/28).

<sup>75</sup> “İnsan, aceleci olarak yaratılmıştır. Size ayetlerimi göstereceğim; benden acele istemeyin.” (el-Enbiyâ 21/37).

<sup>76</sup> “Denizde bir tehlikeyle yüz yüze geldiğinizde Allah’tan başka bütün yardıma çağırıklarınız kaybolup gider. O sizi kurtarıp karaya çıkardığında ise yüz çevirirsiniz. İnsanoğlu çok nankördür!” (el-İsrâ 17/67).

<sup>77</sup> “Gerçekten insan pek tahammülsüz bir tabiatta yaratılmıştır.” (el-Meâric 70/19).

<sup>78</sup> “O, mal sevgisine aşırı derecede kapılmıştır.” (el-Âdiyât 100/8).

<sup>79</sup> Berat Sarıkaya, *Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi ve Doğurduğu Bazı Teolojik Problemler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), Basılmamış Doktora Tezi, 153.

<sup>80</sup> Tâhâ 20/50.

<sup>81</sup> eş-Şems 60/8.

<sup>82</sup> Ali Muhyiddin Karadâği, Ali Yûsuf Muhammedî, *Fıkhu’l-kadâyâ’t-tbbiyyeti’l-muâsıra* (Beyrût: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2006), 327; Noor Munirah İsa vd., “Islamic Perspectives on CRISPR/Cas9-Mediated Human Germline Gene Editing: A Preliminary Discussion”, *Science and Engineering Ethics* 25/108 (2019), 309-323; Ayman Shabana, “Transformation of the Concept of the Family in the Wake of Genomic Sequencing: An Islamic Perspective”, *Islamic Ethics and the Genome Question*, 101-102.

bir kısmına göre gen teknolojileriyle edinilen bilgiler Allah tarafından insanlara verilmiş olup insanı geliştirme gayesiyle kullanılmaları mümkündür.<sup>83</sup> Genetik geliştirme taraftarlarından bir kısmı ise insanı güçlü hale getirmek için bunun, meşru olmanın ötesinde matlup olduğunu, dinen de sağlıklı ve güçlü olmanın teşvik edildiğini, “Allah katında kuvvetli mümin zayıf müminden daha hayırlı ve sevimidir.”<sup>84</sup> rivayetinin bunu desteklediğini öne sürmektedirler.<sup>85</sup> Oysa söz konusu rivayetten hareketle genetik geliştirmeye meşruiyet kazandırma imkânı yoktur. Hadisin şerhinde kas gücünden ziyade iman bakımından ve manevî yönden güçlü olmanın, zorluklara tahammül ve eziyetlere sabretmenin önemine dikkat çekilmiştir.<sup>86</sup> Öte yandan “Peygamberleri onlara ‘Allah size Tâlût’u hükümdar olarak gönderdi’ dedi. ‘Biz hükümdarlığa ondan daha lâyük iken ve ona da servet bakımından bir genişlik verilmemişken onun üzerimize hükümdarlığı nasıl olur?’ dediler. Peygamber ‘Allah onu sizin için seçti, kendisini ilimde ve bedende daha güçlü kıldı’ dedi. Allah mülkünü dilediğine verir ve Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır; her şeyi bilir.”<sup>87</sup> âyeti de genetik geliştirmeyi caiz görenlerce delil olarak getirilmiştir. Buna göre güçlü kuvvetli olmanın methedilen vasıflardan olduğu, bu özellikleri elde etmek için çabalamanın dinen teşvik edildiği, genetik müdahale ile bedeni geliştirmenin de bunun bir yolu olduğu ileri sürülmüştür.<sup>88</sup> Âyet, yöneticilik sorumluluğunu üstlenebilmek için bilgi ve güç gibi bazı niteliklere işaret etmekteyse de bu özellikleri kazanmanın yolu gayret ve çalışmadan geçmektedir. Konuyla ilgisi olmayan âyet ve hadisleri genetik geliştirmeyi meşrulaştırıcı bir argüman olarak sunmaya çalışmak naslara taşıyamayacağını yüklemeye anlamına gelmektedir.

#### 2.4. Genetik Geliştirme İnsanın Faydasına mıdır?

Transhümanistler gibi genetik geliştirmenin tutkulu savunucularının genetik hastalıkları yok etmeyi ve insanı daha sağlıklı, güçlü, zeki hale getirerek müreffeh bir hayat sürmesini sağlamayı ahlâkî bir ödev olarak gördüklerini belirtmiştik. Özellikle Anglo-Sakson dünyada hâkim olan faydacı etik teoride iyilik hali haz, mutluluk ve doyum üzerinden ölçülür. Faydacı felsefeye göre bir eylemin ahlâkî değerini ilkelere uygunluğundan

<sup>83</sup> Bk. Mohammed Ghaly, “Islamic Ethical Perspectives on Human Genome Editing”, *Spring* 35/3 (2019), 48.

<sup>84</sup> Müslim, “Kader”, 34; İbn Mâce, “Kader”, 10, “Tevekkül ve Yakîn”, 14; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), 2/366, 370.

<sup>85</sup> Görüşler için bk. Abdullah b. Yusuf el-Cedî‘, “Buhûsu ilmi’l-cinûm fi dav’i nusûsi’l-kitâbi ve’s-sünneti: Kırâeten fikhîyyeten makâsıdıyye”, *Tebeyyün* 7/27 (2019), 82.

<sup>86</sup> Muhyiddîn b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîh-i Müslim b. El-Haccâc* (Beyrût: Dâru’t-Turâsî’l-Arabî, 1392/1972), 25/16.

<sup>87</sup> el-Bakara 2/247.

<sup>88</sup> Bk. Muhtâl Âmine, *et-Te’îru’l-kânûni li’l-ameli’t-tıbbî ale’l-cinûmi’l-beşeri* (Cezayir: Vuzâratü’t-Ta’lîmü’l-Âlî ve’l-Bahsü’l-İlmî, 2017), 255.

ziyade meydana getirdiği yarar belirler. Bu açıdan hazzı maksimize eden her eylem ahlâken doğru bulunurken, acıya sebep olan eylemler ise yanlış kabul edilir.<sup>89</sup> İslâm anlayışında ise iyi hayatı ve iyilik halini sadece maddi (araçsal) değerler belirlemez. Fıkhî hükümlerle insanların maslahatını temin gözetilmekle birlikte, hazzı elde etmek ilkesel olarak hedeflenmiş değildir. Dolayısıyla hayatın değeri ve insanın saygınlığı yaşam kalitesine ve niteliğine göre değişmez. Güç, zekâ, servet gibi özellikler insanlığın yararına kullanılması gereken, böylece uhrevi mutluluğa erişmeyi sağlayan araç değerlerdir.<sup>90</sup>

İnsan saygınlığını ihlal etmesi, insan türünün çeşitliliğini bozma riski taşıması, gen seçimine imkân vererek kalıtsal anlamda üstünlüğe ve ırka dayalı ayrımcılığa yol açabilecek olması gibi insanlığın geleceği adına oluşturabileceği tehdit ve tehlikeler, neden olabileceği sosyal problemler göz önüne alındığında genetik geliştirmenin mefsedet/zarar yönünün maslahata/yarara baskın geldiği görülmektedir. İslâm hukukunda mefsedet/maslahata, doğacak zararın beklenen faydaya üstün gelmesi halinde zararlara engel olma (def-i mefâsid) yararları elde etmeye (celb-i menâfi) tercih edilir.<sup>91</sup> Bu bağlamda Kur’ân-ı Kerim’de insanın, yapıp ettikleriyle kendisini tehlikeye atmaması ikazı yer alırken<sup>92</sup>, Hz. Peygamber (s.a.s.) de “*Zarar verme yoktur.*”<sup>93</sup> buyruğuyla evrensel bir ahlâkî ilke vaz’ etmiştir. Bu nebevî uyarı fıkıhta “Zarar ve mukabele bi’z-zarar yoktur.” (Mecelle, mad. 19) külli kaidesine dönüşmüştür.

CRISPR-Cas9’u geliştiren isimlerden Jennifer Doudna özellikle soy hattında yapılacak genetik müdahalenin zarar yönüne şu sözleriyle dikkat çekmektedir:

“Embriyoda (germ hattında) yapılan her türlü yararlı genetik tadilat kişinin tüm evlatlarına aktarılacağından toplumsal sınıf ile genetik yapı arasındaki bağlantılar, erişimde eşitsizlik ne kadar küçük olursa olsun nesilden nesile kaçınılmaz olarak pekişecektir. Bunun toplumun sosyoekonomik dokusu üzerindeki muhtemel etkisini düşünün..Engelli haklarının savunucularının belirttiği üzere sağırlık ya da obezite gibi durumları “onarmak” için gen düzenlemeyi kullanmak daha az kapsayıcı, doğal farklılıklarımızı kucaklamak yerine herkesin aynı olması için baskı yapan, hatta engellilerin

<sup>89</sup> Beauchamp ve Childress, *Biyomedikal Etik Prensipleri*, 307, 542-543.

<sup>90</sup> “*İnsanların diriltileceği gün ve Allah’a temiz bir kalple gelenler dışında malın da çocukların da fayda vermeyeceği gün (beni mahcup etme!)*” (eş-Şuârâ 26/88).

<sup>91</sup> Muhammed b. Ebûbekir b. Kayyim el-Cevziyye, *İ’lâmü’l-muvakkîn an Rabbi’l-âlemîn*, thk. Muhammed Abdüsselam İbrahim (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1991), 3/126.

<sup>92</sup> “*Allah yolunda harcama yapın; kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin, kuşkusuz Allah iyilik edenleri sever.*” (el-Bakara 2/195).

<sup>93</sup> İbn Mâce, “Ahkâm”, 17; Ebû’l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *es-Sünen* (Beyrût: 2004), 4/51.

aleyhine ayrımcılık yapılmasını teşvik eden bir toplum doğurabilir. Nihayetinde insan genomu açıkça ve doğrudan ortadan kaldırmamız gereken arızalarla bezeli bir yazılımdan ibaret değildir.”<sup>94</sup>

Doudna'nın ifadelerinde de görüldüğü üzere gen düzenleme teknolojisi, sonucu itibarıyla insanlık adına mefsemete vasıta kılınmış olmaktadır. Fıkıhta ilkesel olarak meşru sonuca sebebiyet veren vasıtalar meşru kabul edilirken, gayri meşrû neticeye yol açan vasıtalar ise gayri meşrû hükmünü alır.

İslâm hukukunda gözetilen zaruri yararlar arasında insan neslinin muhafazası da yer almaktadır. Nesli korumanın günümüzde embriyo uygulamalarıyla da doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Ebeveynin, çocuklarının dünyaya sağlıklı bir şekilde gelmelerini istemeleri gayet tabiidir. Gebelik sırasında embriyoda bir hastalığın tespit edilmesi durumunda tıbben mümkün olan tedavilerin yapılması embriyonun korunmasının bir gereği olarak görülebilir. Fıkhi açıdan embriyo/cenin kâsır ehliyeti haiz olduğundan onunla ilgili karar verme yetkisi velisine ait olur.<sup>95</sup> Ebeveyn ceninin maslahatı ile sınırlı olmak ve fitratına müdahale içermemek kaydıyla, tedavi ile ilgili kararları alabilir.<sup>96</sup> Dolayısıyla etik açıdan tartışılan embriyonun özerkliği ve bilgilendirilmiş rıza meselesi fiki yönden bir problem oluşturmaz. Ancak ebeveynin bu yetkisi, çocuklarının genetik yapısını değiştirmeyi içerecek şekilde sınırsız bir yetki değildir. Zira genetik geliştirme tedavi sınırını aşan bir uygulamadır.

## 2.5. Genetik Geliştirmeden Adaletsizliğe

Genetik teknolojiler maliyet açısından oldukça külfetli uygulamalardır. Bunlara erişim ancak dünyanın üst gelir düzeyine sahip kesimlerince mümkün olabilecektir. Genetik geliştirme ile belli sayıda insanın geri kalanlara göre fiziksel ya da mental anlamda avantajlı hale gelmesi, toplumda genetik geliştirme kökenli yeni alt ve üst sınıfların doğmasına yol açabilecektir. Nüfusunun %1'lik kısmının, geri kalan %99'luk kısmın toplam servetine denk bir zenginliğe sahip olduğu dünyamızda,<sup>97</sup> genetik ayrımcılığa dayalı sosyal hiyerarşi mevcut uçurumun daha da büyümesine neden olabilecektir.<sup>98</sup>

<sup>94</sup> Doudna ve Sternberg, *Gen Düzenlemenin Evrime Hükmünden İnanılmaz Gücü: Yaratılıştaki Çatlak*, 208.

<sup>95</sup> Serahsî, *el-Usûl*, 2/333, 337-338; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/239-240.

<sup>96</sup> Ahmed Reysûnî, “et-Ta’kîbü'l-evvel ale'l-bahs: İlmi'l-cînûm min manzûri'l-İslâmî et-Tesâulâtü'l-asîra” *Tebeyyün* 7/27 (2019), 156-157; Hatîb, “Mine'l-mukârebeti'l-fıkhiyye ile'l-mukârebeti'l-ahlâkiyye: el-ictihâdi'l-muâsîru ve'l-cînûm numûzecen”, 117-118.

<sup>97</sup> BBC NEWS TÜRKÇE, “Dünyanın en zengin yüzde 1'lik kesiminin serveti yüzde 99'un toplamına eşit” (Erişim 25 Temmuz 2022).

<sup>98</sup> Nitekim COVID-19 pandemisinde İngiltere ve ABD'de sosyo-ekonomik açıdan dezavantajlı grup olan siyahilerin salgında ölme risklerinin beyazlara göre çok daha

Bunun yanında dünya üzerinde yeme, içme, barınma, eğitim gibi en temel insanî ihtiyaçlarını karşılayamayan önemli bir nüfusun varlığı dikkate alındığında, insanı geliştirme hayaliyle gen düzenleme araştırmalarına fon aktarmanın evrensel adalet ilkesiyle örtüşmediği de bir gerçektir. İslâm açısından genetik geliştirme çalışmalarına harcanan emek ve para doğrudan israf olarak değerlendirilebilir. Öte yandan genetik geliştirmenin İslâm'ın adalet anlayışıyla çelişen diğer bir yanı insanın fitri dengesiyle oynanacak olmasıdır. Zira adalet kavramının “ahlâk kanununa itaatle gerçekleşen ruhi denge (itidal) ve ahlâkî kemal”<sup>99</sup> manası göz önünde bulundurulduğunda, insanı genetik geliştirmeyle insanüstü bir varlığa dönüştürmeye çalışmak ruhî dengenin bozulmasını intaç edecektir. Böyle bir geliştirmenin insanın ahlâkî kemaline hizmet etmeyeceği de açıktır.

## 2.6. Bedenin Gerçek Sahibi Kim?

Biyomedikal etiğin kişi özerkliği ilkesi özgürlük ve öznellik olmak üzere iki temel şartı içerir.<sup>100</sup> Bu ilkeden hareketle genetik geliştirmeyi kişisel tercih ve özgürlükle ilişkili görenler, insanın kendi bedeninde başkasına zarar vermemek şartıyla geliştirme uygulamasının meşruiyetini savunmaktadırlar. Peki, beden kime aittir? Kişinin bedeni üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunma hakkı var mıdır?

Fikhî öğretilerde kişi, bedeninin asıl sahibi değildir. İnsanın bedeni ile ilgili tasarruflarda merkezi rol kendisine değil Şâri'e aittir. Bu hususta kişinin sınırsız bir özgürlüğü bulunmamaktadır. Kişi özerkliği anlayışı fıkhî haktan ziyade sorumluluk esasına dayanmakta olup, sınırlarını Şâri'in talebi belirler. Tercih ve eylemlerinde kişi hür olmakla birlikte, bu hürriyet ilâhî rızaya uygunluk ve başkalarının hukukuyla sınırlıdır. Dolayısıyla beden, kişinin üzerinde dilediği şekilde tasarrufta bulunacağı bir mülk değil<sup>101</sup>, dinin belirlediği kurallar çerçevesinde kullanmakla ve korumakla yükümlü olunan bir emanettir. Bu yüzden bir kimsenin kendi bedenine veya bir başkasına zarar verici, yaratılışını bozmaya yönelik girişimlerde bulunması dinen yasaktır. İslâm hukukunda bedenin korunması sorumluluğu tasarruf hakkından önce gelir. Bunun yanı sıra kişisel tercih ve fiillerin uhrevî sorumluluğunun da hesaba katılması gerekir.

fazla olduğuna dair paylaşılan veriler örnek olarak hatırlanabilir. Bk. CNN, “Black people in the UK four times more likely to die from Covid-19 than white people, new data shows” (Erişim 27 Temmuz 2022); CNN, “Coronavirus hitting some African American communities extremely hard” (Erişim 27 Temmuz 2022).

<sup>99</sup> Mustafa Çağrı, “Adâlet (Ahlâk)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/341.

<sup>100</sup> Beauchamp ve Childress, *Biyomedikal Etik Prensipleri*, 154, 161.

<sup>101</sup> Şemsülemme Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 16/14; Buhûti, *Keşşâfu'l-kınâ'an metni'l-iknâ'*, 5/518.

## 2.7. Ortak Aklın Söylediği

İnsan genomuna müdahaleyle ilişkin bilimsel toplantı ve araştırma raporlarına, fetva kurullarının kararlarına bakıldığında gen teknolojilerinin genetik geliştirme amaçlı kullanımının engellenmesi hususunda ortak bir uzlaşının varlığı dikkat çekmektedir.

Örnek vermek gerekirse UNESCO'ya bağlı Uluslararası Biyoetik Komitesi'nin (International Bioethics Committee-IBC) ilgili raporunda sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesine genetik biliminin sunduğu katkıya ve adalet ilkesinden hareketle bu bilgilerin uluslararası toplumla paylaşılmasının önemine değinildikten sonra gelecek nesillere karşı sorumluluğun gereği olarak genom düzenleme alanında büyük ve özel bir dikkat gösterilmesi, insanın, başkalarının arzu ve tercihlerini tatmin etme enstrümanına dönüştürülmemesi gerektiği belirtilmiştir.<sup>102</sup>

ABD Ulusal Bilimler, Mühendislik ve Tıp Akademileri (National Academies of Sciences, Engineering and Medicine-NASEM) tarafından 2015 ve 2018 yıllarında iki kez düzenlenen Uluslararası İnsan Gen Düzenleme Zirvesi'nde konu, bilimsel, etik, hukukî, sosyal, felsefî yönleriyle tartışılmış, yayınlanan raporda, tıbbi amaçlı gen düzenlenmesi çalışmalarının desteklenmesi uygun görülürken, genetik geliştirme maksatlı kullanımlarına karşı çıkmıştır.<sup>103</sup>

Dünya İslâm Birliği'ne (Muslim World League) bağlı İslâm Fıkıh Akademisi'nin (مجمع الفقه الإسلامي) 31 Ekim 1998 tarihli genetik mühendislik biliminden faydalanmanın fıkhi yönüyle ilgili kararında, insanın kişiliğini ve bireysel sorumluluklarını tahrif etmek ya da insan ırkının iyileştirilmesi gibi bir gayeyle genetik müdahalenin caiz olmadığı vurgulanmıştır.<sup>104</sup>

İslâm Konferansı Teşkilatı bünyesinde yer alan Uluslararası İslâm Fıkıh Akademisi'nin (مجمع الفقه الإسلامي الدولي) de konuyla ilgili farklı tarihlerde yayımlanmış iki kararı bulunmaktadır. Akademi 22 Kasım 2013 tarihli kararında geliştirme amaçlı genetik müdahalenin zaruret veya ciddi bir ihtiyaç niteliği taşımadığı, insanın saygınlığı ile bağdaşmadığı ve yaratılışı değiştirme anlamına geldiği için caiz görülemeyeceği belirtilmiştir<sup>105</sup>; özellikle CRISPR-Cas9 yönteminin değerlendirildiği 9 Kasım 2019 tarihli kararında da sistemin geliştirme maksatlı kullanımının kesinlikle yasak

<sup>102</sup> *Report of the IBC on Updating Its Reflection on the Human Genome and Human Rights* (Paris 2015), 1-30.

<sup>103</sup> *Human Genome Editing: Science, Ethics and Governance*, National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine (NASEM) (Washington DC: National Academies Press, 2017), 159, 192.

<sup>104</sup> *Karârâtü'l-Mecma'i'l-fikhi li Râbitati'l-âlemi'l-İslâmî* (1998), 9-15.

<sup>105</sup> Mecmeu'l-Fikhi'l-İslâmiyyi'd-Düvelî, "Karârü bi Şe'ni'l-Verâseti ve'l-Hendeseti'l-Verâsiyyeti ve'l-Cinûmi'l-Beşeriyyi" (Erişim 27 Temmuz 2022).

olduğu hükmüne yer verilmiştir.<sup>106</sup> İngiltere Müslüman Biyoetik Konseyi (Muslim Council of Britain-MCB) de gen teknolojilerinin kullanımıyla ilgili raporunda benzer şekilde öjenik uygulamaların yasak olması görüşünü dile getirmiştir.<sup>107</sup>

Gerek batı gerek İslâm dünyasında genetik geliştirmeye yönelik bu karşı duruşu insanlığın ortak aklının bir tezahürü olarak değerlendirmek mümkündür.

## SONUÇ

Genetik araştırmalar ve insan genomunun derinlikli olarak incelenmesi, Allah Teâla'nın kevnî ayetlerinin araştırılması anlamına gelmekte, tabiatı ve insan doğasında tecelli eden sünnetullahın keşfedilmesi gibi bir misyon taşımaktadır. Bununla birlikte genetik bilimi verilerinin ve gen teknolojilerinin kötü niyetli kullanımlarının insanlığın başına getirebileceği felaketler, söz konusu bilimsel çalışmaların dinî/ahlâkî ve hukukî sınırlarının net bir şekilde belirlenmesini zaruri kılmaktadır. Aynı zamanda genetik mühendisliği, biyoteknoloji ve nanoteknolojinin güç birliğinden yararlanarak insanın sınırlarını aşma ve ölümsüzlüğe ulaşma hayali ile insan ötesi (transhüman) bir geleceğin kurgulandığı bir dünyada, insan olmanın anlamı ve insan kalmanın çareleri üzerinde çok daha fazla tefekkür gerekmektedir. Zira kişisel tercihlere göre düzenlenecek genlerin bedenlerimizi, zihinlerimizi ve çocuklarımızı “iyileştirme” veya “mükemmelleştirme” aracı olarak kullanılması kapımıza dayanmış vaziyettedir. İnsanlık olarak karşı karşıya kaldığımız durum, teknoloji üretilip geliştiren insanın Frankenstein misali ürettiği teknolojinin kurbanı olmaya aday hale gelmesiyle yaşanan paradigma değişimidir.

Böyle bir vasatta genetik müdahale meselesinin potansiyel riskler ve faydalar bağlamının ötesinde çok daha kuşatıcı perspektiften değerlendirilmesi, gen teknolojilerinin insanlık olarak bizi nereye götüreceği sorusuna ciddi biçimde cevap aranması zaruret kesbetmektedir. İnsanlığın uzun tarihinde doğal seyrinde meydana gelen sosyal değişim ve gelişimle, genetik müdahalelerle insanın değişime tabi tutulması, sosyal olanla biyolojik olan arasındaki düzlem farkı nedeniyle aynı kefedede değerlendirilemeyeceği gibi, yapay olanın neden ahlâkî olmadığına da cevap teşkil etmektedir.

Pozitivist-materyalist düşünceye göre sağlıklı, güçlü, zeki olmak iyi yaşamın en temel parametreleri olarak görüldüğü için hastalık, sakatlık gibi insani hallerin ortadan kaldırılması elzem görülmekte; iyi ve müreffeh bir

<sup>106</sup> Mecmeu'l-Fıkhi'l-İslâmiyyi'd-Düvelî, “Karârü bi Şe'ni'l-Cînûmi'l-Beşerî ve'l-Hendeseti'l-Hayeviyeti'l-Müstakbeliyeti” (Erişim 27 Temmuz 2022).

<sup>107</sup> *Muslim Council of Britain Response to the Nuffield Council on Bioethics with Respect to Genome Editing* (The Muslim Council of Britain: 21 May 2016).

hayatı mümkün kılacak genetik geliştirmeye karşı çıkılması ise anlamsız bulunmaktadır. Böylece genetik geliştirmenin tutkulu taraftarları, yaşamın amacını acı ve elemden kurtulup, bitimsiz bir hazza erişmeye indirgemekle insanı var ediliş gayesinden, yeryüzünde bulunuş maksadından soyutlamaktadırlar.

Oysa İslâm anlayışında insan; Allah'ın topraktan yarattığı, ilâhî bir nefha ile can verdiği, yeryüzünün halifesi olarak arzı imar etme sorumluluğunu yüklediği, ilahi emanete ve teklife muhatap izzet ve haysiyet sahibi bir varlıktır. Kendine özgü fitratı, her türlü özellik ve kabiliyeti ama aynı zamanda acziyet ve güçsüzlüğüyle insan, varlık âleminin en değerli üyesidir. Dolayısıyla insanın biyolojik bir canlı olmaktan çok daha fazlasıdır. Onu metafizik boyutundan tamamen soyutlayıp hücre ve genlerinin toplamına indirgeyen, bu yüzden genetik geliştirmede ahlâkî hiçbir sakınca görmeyen transhümanist yaklaşımın, İslâm'ın öğretileriyle bağdaşması mümkün değildir. Genetik müdahaleyle kasları güçlendirilen, boyu uzatılan, fiziksel ve bilişsel kapasitesi geliştirilen insanın, aslında sürümü yükseltmiş olmayacak, aksine o eşref-i mahlûkatlıktan mühendislik ve tasarım ürünü bir varlığa indirgenmiş, tenzil-i rütbeye uğramış olacaktır. İnsanın fizyolojik açıdan doğadaki pek çok canlıya nispetle zayıf ve güçsüz yaratılmış olmasını bir zafiyet olarak değerlendirip, bu eksikliğin genetik güçlendirme ile aşılabileceği fikri, aslında insanı teknolojik nesneye dönüştürmenin ötesinde tamamen yok etmeye giden yolun başlangıcıdır.

Bunun yanında genetik geliştirme taraftarlarının nihai hedefi insanın acziyetini aşıp, ölümsüzlüğe ulaşma olsa da gen teknolojileri hangi seviyeye gelse gelsin ölümü yok etmek ve insanoğlunun ölümlü olduğu gerçeğini değiştirmek mümkün olmayacak, ne kadar uzun yaşarsa yaşasın her insan er geç bu hakikatle yüzleşecektir. Dolayısıyla insanoğluna, bilimsel başarı ve teknolojik güçten kaynaklı bir kibirle yaratana ve ölüme meydan okumak değil, varlığa, haddini ve yerini bilmenin getirdiği bir tevazuyla yaklaşmak düşer. Ölümü öldürmek mümkün olmadığına ve her can ölümü tadacağına göre, dünyada ölümsüz bir hayatın düşünülmesi yerine, kişinin ardında bırakacağı faydalı çalışma ve kalıcı izlerle, kendisini ölümsüz kılacak bir hayat yaşamayı hedeflemesi daha makul ve gerçekçidir.

Sonuç olarak insan, tüm genetik özellikleriyle birlikte mükerrem ve muhterem bir varlıktır. Daha müreffeh bir hayat sürmesi adına, insanı genetik olarak geliştirmeye çalışmak yerine insanlığı ahlaken, sosyal eşitlik, adalet ve hakkaniyet yönünden geliştirebilmek hedeflenmelidir. Diğer bir ifadeyle insanlığın gelişimi, genlere müdahaleyle fiziksel ve mental olarak üstün niteliklere sahip “yapay insan” üretmekle değil, sevgi, merhamet, dürüstlük, yardımseverlik, sabır gibi erdemlerle donanımlı “kâmil insan” yetiştirmekle mümkün olacaktır.



## KAYNAKÇA

- Agar, Nicholas. "Liberal Eugenics". *Public Affairs Quarterly* 12/2 (1998), 137-155.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Allhoff, Fritz-Lin, Patrick-Moor, James-Weckert, John. "Ethics of Human Enhancement: 25 Questions & Answers". *Studies in Ethics, Law, and Technology* 4/1 (2010), 1-49.
- Âmidî, Seyfeddîn. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdürrezzâk Affî. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, t.y.
- Âmine, Muhtâl. *et-Te'tîru'l-kânûnî li'l-ameli't-tıbbî ale'l-cînûmi'l-beşerî*. Cezayir: Vuzâratü't-Ta'limü'l-Âlî ve'l-Bahsü'l-İlmî, 2017.
- Annas, George J. "The Mythology of CRISPR". *Science* 354/6309 (2016), 189.
- Annas, George J.-Andrews, Lori B.-Isasi, Rosario M. "Protecting the Endangered Human: Toward an International Treaty Prohibiting Cloning and Inheritable Alterations". *American Journal of Law and Medicine* 28/2-3 (2002), 151-178.
- Bağdâdî, Ebu'l-Vefâ Ali b. Akîl. *el-Vâdih fî usûli'l-fikh*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- Bardakçı, Tayyibe-Ertin, Hakan. "İnsanı Geliştirme Tartışmalarına Biyoetik Bir Bakış". *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları* 41 (Mart 2020), 31-52.
- Baylis, Françoise. *Altered Inheritance-CRISPR and the Ethics of Human Genome Editing*. London: Harvard University Press, 2019.
- BBC NEWS TÜRKÇE. "Dünyanın en zengin yüzde 1'lik kesiminin serveti yüzde 99'un toplamına eşit". Erişim 25 Temmuz 2022. [https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/01/160117\\_oxfam\\_zengin](https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/01/160117_oxfam_zengin)
- Breton, David Le. *Bedene Veda*. çev. Aziz Ufuk Kılıç. İstanbul: Sel Yayınları, 2016.
- Brokowski, Carolyn-Adli Mazhar. "CRISPR Ethics: Moral Considerations for Applications of a Powerful Tool". *Journal of Molecular Biology* 431 (2019), 88-101.
- Buhârî, Alâuddîn Abdülaziz Ahmed. *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi 'u's-sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Buhûtî, Mansur b. Yûnûs. *Keşşâfu'l-kanâ' an metni'l-iknâ'*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ty.
- Carroll, Dana-Charo, R. Alta. "The Societal Opportunities and Challenges of Genome Editing". *Genome Biology* 16 (2015), 242. doi: 10.1186/s13059-015-0812-0.
- Cedî, Abdullah b. Yusuf. "Buhûsu ilmi'l-cînûm fî dav'i nusûsi'l-kitâbi ve's-sünneti: Kırâeten fikhîyyeten makâsidiyye". *Tebyyün* 7/27 (2019), 75-105.
- CNN. "Black people in the UK four times more likely to die from Covid-19 than white people, new data shows". Erişim 27 Temmuz 2022.
- CNN. "Coronavirus hitting some African American communities extremely hard". Erişim 27 Temmuz 2022.
- Cribbs, Adam P.-Perera, Sumeth M. W. "Science and Bioethics of CRISPR-Cas9 Gene Editing: An Analysis Towards Separating Facts and Fiction". *Yale Journal of Biology and Medicine* 90/4 (2017), 625-634.

Çağrı, Mustafa “Adalet (Ahlâk)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/341-343. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Daniels, Norman. “Normal Functioning and the Treatment-Enhancement Distinction”. *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 9/3 (2000), 309-322.

Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer. *es-Sünen*. Beyrût: 2004.

Dihlevî, Şah Veliyyullah. *Hüccetullâhi'l-bâliğa*. çev. Mehmet Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Doudna, Jennifer A.-Chapentier, Emmanuelle. “The New Frontier of Genome Engineering with CRISPR-Cas9”. *Science* 346/6213 (2014), 1077-86. doi:10.1126/science.1258096; 21.

Doudna, Jennifer A.-Sternberg, Samuel H. *Gen Düzenlemenin Evrime Hükmeden İnanılmaz Gücü: Yaratılıştaki Çatlak*. çev. Mehmet Doğan. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları 2018.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *el-Fıkhu'l-ekber*. Birleşik Arap Emirlikleri: Mektebetü'l-Furkân, 1999.

*el-Fetâva'l-Hindiyeye*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

Fukuyama, Francis. *İnsan Ötesi Geleceğimiz: Biyoteknoloji Devriminin Sonuçları*. çev. Çiğdem Aksoy Fromm. Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2003.

Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*. 2 Cilt. thk. Muhammed Abdüsselam Abduşşâfi. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

Ghaly, Mohammed. “Islamic Ethical Perspectives on Human Genome Editing”. *Spring* 35/3 (2019), 45-48.

Görgülü, Ülfet. *İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar, Fıkhi Yaklaşımlar*. Ankara: TDV Yayınları, 2021.

Greely, Henry T. “CRISPR'd Babies: Human Germline Genome Editing in the He Jiankui Affair”. *Journal of Law and the Biosciences* 6 (2019), 111-183.

Green, Ronald M. *Babies By Design: The Ethics of Genetic Choice*. London: Yale University Press, 2007.

Gyngell, Christopher Bowman-Smart, Hillary-Savulescu, Julian. “Moral Reasons To Edit The Human Genome: Picking Up From The Nuffield Report”. *Journal Medical Ethics* 45 (2019), 514-523.

Habermas, Jürgen. *İnsan Doğasının Geleceği*. çev. Kaan H. Ökten. İstanbul: Everest Yayınları, 2003.

Harris, John. *Enhancing Evolution: The Ethical Case For Making People Better*. USA: Princeton University Press, 2007.

Hatîb, Mutaz. “Mine'l-mukârabeti'l-fikhiyye ile'l-mukârabeti'l-ahlâkiyye: el-ictihâdi'l-muâsıru ve'l-cînûm numûzecen”. *Journal of Islamic Ethics* 3 (2019), 90-127.

Hökekleli, Hayati. “Fıtrat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/47-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Hughes, James. *Citizen Cyborg: Why Democratic Societies Must Respond to the Redesigned Human of the Future*. USA: Cambridge Westview Press, 2004.

*Human Genome Editing: Science, Ethics and Governance*, National Academies of Sciences, Engineering and Medicine (NASEM) (Washington DC: National Academies Press, 2017), 119. doi:10.17226/24623.x.

*Human Genome Editing: Science, Ethics and Governance*, National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine (NASEM). Washington DC: National Academies Press, 2017. doi:10.17226/24623.x.

Isa, Noor Munirah-Zulkifli, Nurul Atiqah-Man, Saadan. "Islamic Perspectives on CRISPR/Cas9-Mediated Human Germline Gene Editing: A Preliminary Discussion". *Science and Engineering Ethics* 25/108 ( 2019), 309-323. doi: 10.1007/s11948-019-00098-z.

İbn Abdülber, Cemâlüddin en-Nemerî. *et-Temhîd*. thk. Mustafa b. Ahmed-Muhammed Abdülkebir Bekrî. 24 Cilt. Mağrib: Vizâretü Umûmî'l-Evkâf, 1387.

İbn Âşur, Muhammed Tâhir. *Makâsîdü's-şerîati'l-İslâmiyye*. thk. Muhammed Tâhir Meysâvî. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1999.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebûbekir. *İ'lâmü'l-muvakkûn an Rabbi'l-âlemîn*. thk. Muhammed Abdüsselam İbrahim. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrût: Dâru Sader, 2004.

Jotterand, Fabrice. "Beyond Therapy and Enhancement: The Alternation Of Human Nature". *NanoEthics* 2/1 (Springer 2008), 15-23. doi:10.1007/s11569-008-0025-z.

Karadâğî, Ali Muhyiddîn-Ali Yûsuf Muhammedî. *Fıkhu'l-kadâyâ't-tubbiyyeti'l-muâsıra*. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2006.

Karaman, Hayreddin-Çağrı, Mustafa-Dönmez, İbrahim Kâfi-Gümüş, Sadrettin. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları, 2006.

*Karârâtü'l-Mecma' 'l-fikhî li Râbutati'l-âlemi'l-İslâmî*. (1998), 9-15.

Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâiu's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.

Kass, Leon R. "Ageless Bodes, Happy Souls: Biotechnology and the Pursuit of Perfection", *The New Atlantis* 1 (2003), 9-28.

Kınalızâde Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâî*. haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.

Koplin, Julian J.-Gyngell, Christopher-Savulescu, Jullian, "Germline Gene Editing and the Precautionary Principle". *Bioethics* 34 ( 2020), 49-59. doi: 10.1111/bioe.12609.

Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Muhammed İbrâhim Hafnâvî. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1994.

Kurzweill, Ray. *İnsanlık 2.0: Tekillige Doğru Biyolojisini Aşan İnsan*. çev. Mine Sengel. İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.

Locke, Larry G. "The Promise of CRISPR for Human Germline Editing and the Perils of Playing God". *The CRISPR Journal* 3/1 (2020), 27-31. doi: 10.1089/crispr.2019.003327-31.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu't-Tevhîd*. thk. Fethullah Halîf. Mısır: Dâru'l-Câmiâti'l-Mısriyye, ty.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü ehli's-sünne*. thk. Mecdî Bâselûm. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.

Mecmeu'l-Fikhi'l-İslâmiyyi'd-Düvelî. "Karârü bi Şe'ni'l-Verâseti ve'l-Hendeseti'l-Verâsiyyeti ve'l-Cinûmi'l-Beşeriyi". Erişim 27 Temmuz 2022. <http://www.iifa-aifi.org/2416.html>

Mecmeu'l-Fikhi'l-İslâmiyyi'd-Düvelî. "Karârü bi Şe'ni'l-Cinûmi'l-Beşerî ve'l-Hendeseti'l-Hayeviyeti'l-Müstakbeliyeti". Erişim 27 Temmuz 2022. <https://www.iifa-aifi.org/5197.html>

Meilaender, Gilbert. "Human Dignity: Exploring and Explicating the Council's Vision". *Human Dignity and Bioethics: Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics* (Washington DC: 2008), 252-277. Erişim 21 Temmuz 2022.

[https://bioethicsarchive.georgetown.edu/pcbe/reports/human\\_dignity/chapter11.html](https://bioethicsarchive.georgetown.edu/pcbe/reports/human_dignity/chapter11.html)

*Muslim Council of Britain Response to the Nuffield Council on Bioethics with Respect to Genome Editing*, The Muslim Council of Britain: 21 May 2016.

Müslim, İbnü'l- Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri. *el-Minhâc şerhu Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*. Beyrût: Dâru't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1392/1972.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri. *Kitâbu'l-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. thk. Muhammed Necib Mutî. Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ty.

Nuffield Council on Bioethics. *Naturalness*.2015. <http://nuffieldbioethics.org/project/naturalness> (erişim 22.07.2022)

O'connell, Mark. *Makine Olmak*. çev. Öznur Karakaş. İstanbul: Domingo Yayınları, 2018.

Ranisch, Robert. "Germline Genome Editing Versus Preimplantation Genetic Diagnosis: Is There a Case in Favour of Germline Interventions?". *Bioethics* 34 (2020), 60-69.

Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddîn. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2002.

*Report of the IBC on Updating Its Reflection on the Human Genome and Human Rights* (Paris: 2015), 1-30.

Reysunî, Ahmed, "et-Ta'kîbü'l-evvel ale'l-bahs: İlmi'l-cînûm min manzûri'l-İslâmî et-Tesâulâtü'l-asîra". *Tebeyyün* 7/27 (2019), 153-159.

Rodriguez, Eduardo. "Ethical Issues in Genome Editing Using Crispr/Cas9 System". *Journal Clinic Research Bioethics* 7 (216), 266. doi: 10.4172/2155-9627.1000266.

Sandel, Michael J. *The Case Against Perfection: Ethics in the Age of Genetic Engineering*. USA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007.

Sarıkaya, Berat. *Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi ve Doğurduğu Bazı Teolojik Problemler*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Erzurum: 2013.

Savulescu, Jullian. "Genetic Interventions and the Ethics of Enhancement of Human Beings". *The Oxford Handbook of Bioethics*. edit. Bonnie Steinbock. USA: 2009.

Segers, Seppe-Mertes, Heidi. “Does Human Genome Editing Reinforce or Violate Human Dignity?”. *Bioethics* 34/1 (2020), 33-40. <https://doi.org/10.1111/bioe.12607>.

Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1993.

Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Usûl*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ty.

Shabana, Ayman, “Transformation of the Concept of the Family in the Wake of Genomic Sequencing: An Islamic Perspective”. *Islamic Ethics and the Genome Question*. Edit. Mohammed Ghaly. Leiden: Koninklijke Brill NV, 2019.

Şâtîbî, İbrâhim b. Mûsâ. *el-Muvâfakât fî usûli'l-ahkâm*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, t.y.

Şevkânî, Muhammed Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2002.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2001.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Tom L. Beauchamp-James F. Childress. *Biyomedikal Etik Prensipleri*. çev. M. Kemal Temel. İstanbul: BETİM Yayınları, 2017.

Wert, Guido de vd. “Responsible Innovation in Human Germline Gene Editing: Background Document to the Recommendations of ESHG and ESHRE”. *European Journal of Human Genetics* 26/4 (2018), 450-470.

